

ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ*

*Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
sasun-07@mail.ru*

«ԲԱՔՎԻ ՀԱՅՈՑ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ» ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Քանալի բառեր¹ առևտրաարդյունաբերություն, Կոնստանտին Խատիսյան, Նիկողայոս Ալիբեգյան, «Կուլտուրական միություն», հանձնախումբ, բարեգործություն, նվիրատվություն:

Ներածություն

Արևելյան Այսրկովկասի հայաբնակ բնակավայրերի շարքում հայ ժողովրդի պատմության մեջ կարևոր տեղ է գրավում Բաքու քաղաքը: Հնաբնակ հայերի թիվը Բաքվում առանձնապես աճեց XIX դարի 70–80-ական թվականներին և XX դարի սահմանագլխին՝ նավթային վերելքի շրջանում, ի հաշիվ Հայաստանի տարբեր վայրերից տեղափոխվածների: Իրենց ստեղծագործ և գիտամշակութային մակարդակով առաջնակարգ տեղ գրավելով Բաքվի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքում՝ հայերը XIX դ. երկրորդ կեսից հասարակության սոցիալական կառուցվածքի մեջ զբաղեցրել են բարձր դիրք: Նրանք ընդգրկված էին հասարակական-քաղաքական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտներում, պատասխանատու մի շարք պաշտոններ էին զբաղեցնում քաղաքի կառավարման համակարգում:

Բաքվի հայության հասարակական-քաղաքական կյանքն առավել բովանդակալի էր XIX դ. վերջին տասնամյակներին և XX դ. սկզբներին: Քաղաքի տնտեսության մեջ հատկապես աչքի էր ընկնում նոր ձևավորված հայ առևտրաարդյունաբերական խավը: Բաքվի խոշոր ձեռնարկատերերի շարքում մեծ տոկոս էին կազմում հատկապես հայ նավթարդյունաբերողները

* Հոդվածը ներկայացվել է 07.02.20, գրախոսվել է 02.04.20, ընդունվել է տպագրության 27.05.20:

¹ Բաքու քաղաքի հայության պատմության մանրամասն քննությունը տե՛ս Ստեփանյան 2011:

«Բաքվի հայոց կուլտուրական միության» պատմությունից

(Փիթոյան (Պիտոն) եղբայրներ, շուշեցի Պողոս, Հակոբ, Աբրահամ և Արշակ Ղուկասյան եղբայրներ, Ալեքսանդր Մանթաշյանց (Մանթաշով), Հովհաննես Միրզոյան, Գևորգ Լիանոզյան, Առաքել Ծատուրյանց և շատ ուրիշներ): Նրանց հիմնած հայանուն ընկերությունները («Արամազդ», «Սյունիք», «Վասպուրական», «Մասիս», «Աստղիկ», «Արարատ» և այլն) մեծ դեր են խաղացել Ապշերոն թերակղզու նավթի արդյունահանման և վաճառքի կազմակերպման, Բաքվում ֆինանսավարկային և բանկային համակարգերի կազմավորման գործում: Նավթարդյունաբերությունը ոչ միայն հարստացրեց Բաքուն, այլև XIX դ. երկրորդ կեսից՝ առավելապես դարի վերջում, վճռական դեր խաղաց հայ դրամատիրության և բանվորության ձևավորման գործընթացում: Դրան զուգահեռ՝ առաջադիմում էր հասարակական կյանքը:

Բաքու. XX դարասկիզբ

Բաքվում սոցիալական և բարոյական մեծ հեղաբեկումների ընթացքում, հայ հասարակական կյանքում ի հայտ էին գալիս դրական տեղաշարժեր ու որակական փոփոխություններ: Քաղաքի հայ առևտրաարդյունաբերողները և հանրային գործիչները՝ մտահոգված հայ բնակչության հոգսերով ու հետագա ճակատագրով, հրատապ խնդիրների կողքին ուշադրության կենտրոնում էին պահում սոցիալ-տնտեսական, կրթության ու մշակույթին վերաբերող հիմնահարցերը, որոնց լուծման համար հանդես էին գալիս տարաբնույթ նախաձեռնություններով: Ուստի XIX դ. 60-ական թթ. սկզբներից Բաք-

Ստեփանյան Գ.

վի հայ իրականության մեջ հանդես եկավ ազգային գիտակցության խորացումը վկայող մի երևույթ՝ բարեգործական շարժումը, որն այնպիսի զարգացում ապրեց, որ դարձավ քաղաքի հայ հասարակական կյանքի զարթոնքի կենարար ազդակն ու հայ բուրժուազիայի գործունեության առանձնահատկություններից մեկը: «...Նոքա (Բաքվի հայ դրամատերերը – Գ.Ս.) շատ աշխատասեր և հոգասեր են և իրեանց քանի մի բարի գործքերովը նախադաս համարուելու են այլ քաղաքների հայերէն», - ասված է «Տոմար ընտանեկան» օրացույցում²:

Բաքու. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ հայկական եկեղեցի

Տնտեսական աշխուժության պայմաններում տարբեր ժամանակներում ծնունդ առան բարեգործական մի շարք կազմակերպություններ («Բաքվի հայոց մարդասիրական ընկերություն» (1864), «Բաքվի հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձություն» (1872), «Բաքվի որբախնամ ընկերություն» (1908), «Բաքվի հայ գաղթականական կոմիտե» (1914) և այլն), որոնք օգնեցին սոցիալապես անապահով հայ բնակիչներին և ընդհանրապես Բաքվի հասարակական կյանքի համընդհանուր զարգացմանը: Բաքվի հայ դրամատեր խավի գրեթե բոլոր ներկայացուցիչներն իրենց հարստությունից բաժին էին տրամադրում բարեգործական բազմապիսի խնդիրների: Մեկենասությունը հիմնականում ուղղվում էր քաղաքների ու գյուղերի բարեկարգմանը, հիվանդանոցների, դպրոցների և եկեղեցիների կառուցմանն ու

² Տոմար ընտանեկան 1874, 122:

«Բաքվի հայոց կուլտուրական միության» պատմությունից

վերանորոգմանը, ազգային թատրոններին և մշակութային այլ օջախներին: Նյութական օգնություն էր տրամադրվում աղետյալներին ու որբերին, բարեգործական ընկերություններին, սովորող երիտասարդությանը և այլն: Բաքվում բնակված բանասեր Ս. Ծոցիկյանի գնահատմամբ՝ «Բարեգործներ շատ գտնուած են Պաքուի հայ մեծատուններուն մէջ: Անոնք նուիրած են կամ կտակած գումարներ եկեղեցիի, դպրոցի և ազգային, հասարակական այլ և այլ բարի նպատակներու համար: Տուած են առատաձեռնօրէն»³:

«Բաքվի հայոց կուլտուրական միության» հիմնադրումը և գործունեությունը

XIX դարի 80-ական թվականների վերջերին Բաքվի հայ առևտրաարդյունաբերողների շարքը համալրեց Խատիսյան նշանավոր տոհմի ներկայացուցիչ, հասարակական-քաղաքական գործիչ, մասնագիտությամբ քիմիկոս, լեռնային ինժեներ Կոնստանտին (Կոստյա) Հովհաննեսի Խատիսյանը⁴: Կ. Խատիսյանը իր չափավոր-ազատական գաղափարների պատճառով հեռանում է ՀՅԴ-ից⁵, Թիֆլիսից և տեղափոխվում է Բաքու՝ ամբողջովին նվիրվում առևտրաարդյունաբերական, հասարակական-մշակութային գործունեությանը: Նրա առաջին ձեռնարկը Բաքվի նավթարդյունաբերության ականավոր դեմքերից մեկի՝ «Սյունիք» նավթարդյունաբերական և առևտրային ընկերության հիմնադիր ու սեփականատեր, «Բաքվի հայոց մարդասիրական ընկերության» բարերար գործիչ Դավիթ Ավան-Յուզբաշյանի հետ «Կ. Խատիսյան - Դ. Ավան-Յուզբաշյան ընկերության»⁶ հիմնադրումն էր:

³ Ծոցիկյան 1922, 290:

⁴ Կ. Խատիսյանը (09.06.1864 – Թիֆլիս – 23.10.1913 – Բաքու) սովորել և ավարտել է Թիֆլիսի ռեալական դպրոցը: Այնուհետև ուսումը շարունակել է Ս. Պետերբուրգի Լեռնային ինստիտուտում: Ուսումնառության տարիներին գործուն մասնակցություն է ունեցել հայ ուսանողների հիմնադրած հայրենասիրական-ազգասիրական խմբակի գործունեությանը: Հայոց լեզվի իմացությունը կատարելագործելու նպատակով Ս. Պետերբուրգից մեկնել է Կ. Պոլիս, ուր մնացել է մոտ մեկ տարի: Կ. Խատիսյանը գործուն մասնակցություն է ունեցել ՀՅ Դաշնակցության կուսակցության հիմնադրման աշխատանքներին: 1905–1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ ակտիվորեն մասնակցել է ինքնապաշտպանական գործի կազմակերպմանը, հանդես է եկել խաղաղարար նախաձեռնությամբ (Խատիսյանների գերդաստանի մասին մանրամասն տե՛ս Միրզոյան 2002, 103–107):

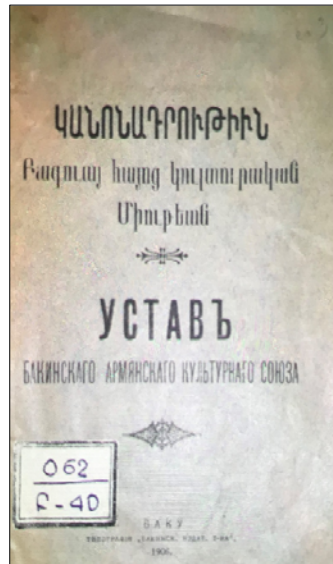
⁵ Տե՛ս Ծիրվանզադե 1961, 178–179, տե՛ս նաև Խուդինյան 2006, 234:

⁶ Միրզոյան 2002, 104:

Ստեփանյան Գ.

Կոնստանտին Խատիսյան

Կ. Խատիսյանին էր պատկանում նաև Բաքվի արվարձան Բալախանի մայրուղու վրա գտնվող մեխանիկական գործարանը: 1907 թ. այդտեղ աշխատողների թիվը հասնում էր մինչև 600 մարդու⁷: Կարճ ժամանակում Կ. Խատիսյանը հանդես է գալիս նավթի արտահանման ինժեներական մի շարք արդյունավետ մտահղացումներով, մասնավորապես՝ առաջարկում է Բիբի-Շեյքաթի դիմաց գտնվող ծովի մի ընդարձակ մասը ցամաքեցնել և յուրացնել այդ հատվածում առկա գազի մեծ պաշարները: Այդ ծրագիրն իրագործվեց հետագայում և ապահովեց մեծ շահույթներ⁸: Կ. Խատիսյանը վարում էր նաև «Ռուսական կայսերական տեխնիկական միության» Բաքվի բաժանմունքի նախագահի պաշտոնը⁹:

Առևտրաարդյունաբերական և տեխնոլոգիական գործունեությունից բացի, Կ. Խատիսյանը հատկապես զբաղվում էր Բաքվի նահանգում և նրա սահմաններից դուրս ապրող հայ բնակչության մշակութային կյանքի հարցերով: Նա ընդառաջում էր ժողովրդական կյանքի ամենակենսական պահանջմունքներին հարցերով՝ գործնական աշխատանքով շարունակելով իր հոգածությունը հայության առկա խնդիրները լուծելու գործին: Կ. Խատիսյանի իղձն էր՝ տեսնել հարազատ ժողովրդի առաջընթացն ու բարօրությունը, ազ-

⁷ Տե՛ս **Ստեփանյան** 2011, 143:

⁸ Տե՛ս **Սարուխան** 1931, 55–56:

⁹ Տե՛ս Ежегодник Баку и его район 1909. Адресная и справочная книга. отд. III, 84.

գային ոգու պահպանումը: Տեղին է նշել, որ Կ. Խատիսյան հասարակական գործչի ու բարեգործի ձևավորման գործում նշանակալի դեր է ունեցել հատկապես նրա մայրը՝ արծակագիր, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ, Թիֆլիսի «Հայուիյաց բարեգործական ընկերության» (հիմն. 1882 թ.) վարչության երկարամյա ատենապետուհի Մարիամ (Մարիսյա) Խատիսյանը¹⁰:

Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ Կ. Խատիսյանը շեշտված անհատականություն էր և խորապես հայրենասեր մարդ: Հովհ. Թումանյանը¹¹, որ տակավին Կ. Խատիսյանի Ս. Պետերբուրգում ուսանելու տարիներից ընկերական մտերիմ հարաբերություններ է ունեցել նրա հետ, վերջինիս մահվան կապակցությամբ իր ելույթում ասել էր. «Այնքան հայ էր, միակը ամբողջ հայութեան մէջ, որ ես իսկ նրա ներկայութեանը վախենում էի որեւէ վատ խօսք ասել հայ ժողովրդի հասցէին...»¹²: Կ. Խատիսյանի հետևյալ ուշագրավ բնութագիրն է տվել նաև ազգային գործիչ, ՀՅԴ անդամ Մարտին (Մարտիրոս) Շաթիրյանը. «Կոստ. Խատիսեանը իմ յիշողութեան մէջ մեծ տեղ է գրաւում: Թէ՛ ուսանող ժամանակ, թէ՛ յետոյ նա ինձ համար մի մեծութիւն էր եւ այդպէս էլ մնաց մինչեւ իր մահը: Որքան Քրիստափորի մէջ սիրտն ու խելքը ներդաշնակ էին, այնքան սրա մէջ զգացումը գերակշռում էր: Բնագրական բռնկումների մի հրաբուխ էր նա, անվերապահ ազգասէր եւ խիզախ մարտնչող: Ժամանակներ ու դէպքեր են եղած, երբ ոչ ոք չէր յանդգնում հայ երեւալ, այդ ժամանակները նա շեշտակի եւ կտրուկ ցուցադրում էր իր ազգասիրութիւնը: Համարձակ մարտնչող, այս էր նրա բնատրութեան հիմնական գիծը: Նա մի տնից էր, ուր հայ լեզուն չկար. մասնագիտութեամբ լեռնային ինժինէր էր: Զարմանալի է, թէ ո՞րտեղից էր նրա մէջ մտել այդպիսի զօրեղ ազգային գիտակցութիւն»¹³:

Ազգային առաջադիմության ոգով տոգորված՝ Կ. Խատիսյանը կարճ ժամանակ անց Բաքվում ներգրավվում է հասարակական կյանքի մեջ՝ գործուն նպաստ բերելով գրեթե բոլոր նշանակալից իրադարձություններին, մասնավորապես՝ բարեգործական, գրական, կրթական ու մշակութային ասպարեզում: Հասարակական իր գործունեությունը Կ. Խատիսյանը սկսել

¹⁰ Տե՛ս «Հորիզոն», 1914, մարտի 2, տե՛ս նաև «Գործ», 1914, փետրվարի 25:

¹¹ Ի դեպ, Կ. Խատիսյանի կրտսեր եղբայրը՝ մասնագիտությամբ իրավաբան Գևորգը (Գիգա) ամուսնացած էր Հովհ. Թումանյանի Աշխեն դստեր հետ:

¹² «Յուսաբեր», 1945, ապրիլի 7:

¹³ «Հայրենիք», 1923, Ա տարի, ապրիլ, 59:

Ստեփանյան Գ.

էր «Բաքվի հայոց մարդասիրական ընկերության» փոխնախագահի պաշտոնում (1902 թ.), իսկ 1905–1910 թթ.՝ այդ ընկերության նախագահն էր¹⁴:

1906 թ. սկզբներին նա հիմնադրում է «Բաքվի հայոց կուլտուրական միությունը»¹⁵: «Խատիսեանի անհատականութիւնը,- գրում է «Հորիզոն»-ը,- բնորոշում է երկու հիմնական գծով – հասարակական ջիղ և ստեղծագործական կարողութիւն: Ամեն տեղ, ուր նա եղել է, միշտ կենդանի հետաքրքրութիւն է ցոյց տւել դէպի հասարակական կեանքն ու կարիքները և միաժամանակ, մի զարմանալի ընդունակութիւն՝ յղանալու ծրագիրներ և առաջ բերելու նոր-նոր ձեռնարկներ այդ կարիքների բաւարարման համար»¹⁶:

Բաքվի նահանգապետ Ս. Ֆադեևի կողմից 1906 թ. հունիսի 23-ին հաստատված «Կուլտուրական միության» կանոնադրությունում ասվում է, որ այն նպատակ է հետապնդում ընդարձակել հանրակրթական և մասնագիտական դպրոցների ցանցը, նպաստել ինքնուրույն և թարգմանական գրականության հրատարակմանը, հայոց լեզվի, բեմական գործի, երաժշտության, կերպարվեստի և ճարտարապետության զարգացմանը, նպաստել գյուղական հողային հարցերի լուծմանը, օժանդակել կալվածատերերի և գյուղացիների հողային առևտրին, միջնորդել գյուղացիների համար գյուղատնտեսական գործիքներ և հացահատիկ ձեռք բերելուն, ամայի դաշտերը ոռոգելուն և այլն¹⁷: Եվ այս ամենը բխում էր ազգօգուտ գործ կատարելու նպատակադրումից: «Բազու քաղաքի հայ անհատներից կազմուած մի շրջան, իրեն գլուխ ունենալով պ. Կոստանտին Խատիսեանին, միտք յղացաւ կազմակերպելու Բազում մի այնպիսի ընկերութիւն, որ բացառապէս խաղաղ և օրինական միջոցներ գործ դնելով կարողանար զարկ տալ Բազու քաղաքի և Բազուայ ամբողջ նահանգի հայ ժողովրդի կուլտուրական յառաջադիմութեան և բարւոքել նրա տնտեսական վիճակը»¹⁸, - ասված է «Կուլտուրական Միության» 1906 թ. դեկտեմբերի 1-ին կայացած ընդհանուր ժողովի տեղեկագրում: Միության հիմնական նպատակների մասին Կ. Խատիսյանը «Զանգի» առաջնորդողում գրում էր. «...մենք կը բանանք բազմաթիւ ուսումնարան-

¹⁴ Տե՛ս Տեղեկագիր եւ հաշիւ Բազուի Հայոց Մարդասիրական ընկերութեան 1907, 4, տե՛ս նաև Հաշիւ 1913 թ. գործունեութեան Բազուի Հայոց Մարդասիրական ընկերութեան 1914, 4:

¹⁵ Տե՛ս Կանոնադրութիւն Բազուայ հայոց կուլտուրական միութեան 1906, 3:

¹⁶ «Հորիզոն», 1913, հոկտեմբերի 25:

¹⁷ Տե՛ս Կանոնադրութիւն Բազուայ հայոց կուլտուրական միութեան 1906, 3–13:

¹⁸ Տե՛ս Տեղեկագիր եւ հաշիւ Բազուայ Հայոց կուլտուրական միութեան 1906–1907 տարեշրջանի գործունեութեան 1907, 18:

ներ, աշխատելով այդ ուսումնարանների ցանցով ծածկել Անդրկովկասի ամենամոռացած անկիւնները, կաշխատենք տարածել և զարգացնել գիւղում գիւղատնտեսական գիտելիքները, կաշխատենք օգնել գիւղացիներին աժան վարկ ձեռք բերելու և վաշխառուների ճիրաններից ազատելու, կաշխատենք տալ գիւղացուն գիրք, գրադարան, հիւանդանոց և այս բոլորը կաշխատենք անել մտցնելով գիւղացիների մէջ ինքնօգնութեան և կօօպերացիայի լայն իրականացման գաղափարներ...»¹⁹:

Հիմնադրման հաջորդ տարում Կ. Խատիսյանի նախաձեռնությամբ ձեռնարկվում են «Կուլտուրական Միության» երեքհարկանի տան շինարարական աշխատանքները: Քաղաքային իշխանությունն այդ նպատակով անվարձահատույց հատկացրել էր հողատարածք: Շենքի հիմնարկեքի առիթով Կ. Խատիսյանը հրավիրել էր քաղաքի գրեթե բոլոր հայ մեծահարուստներին: Նրանց թվում էր նաև ծերունագարդ Կարապետ աղա Լալայանցը: Վերջինիս մասնակցության առիթով, հիմնարկեքին ներկա Մ. Շաթիրյանն իր հուշերում նկարագրում է հիշարժան հետևյալ դեպքը. «Նա (Կ. Խատիսյանը – **Գ.Ս.**) կարողացաւ այդ հանդէսին հրաւիրել ծերունի Կարապետ աղա Լալայեանին, որ 25 տարի տնից դուրս չէր եկած: Համոզել էր, թէ եթէ գայ այդ օրուան հանդէսին, մեծագոյն գործն արած կը լինի իր կեանքում եւ Աստուած նրան դրանով կը դատէ: Դրել էին մի բազկաթոռ, բերին առօրփառօք նստեցրին: Կարապետ աղան զգաց, որ ինքը դեռ կայ, դեռ Կարապետ աղան է: Կոստ. Խատիսեանը մուրճը տուաւ Կարապետ աղայի ձեռքը, ասելով. «Դո՛ւ պէտք է այս լաւ գործի հիմքը դնես»: Ծերունին այդտեղ խոստացաւ 25 հազար ռուբլի յատկացնել շէնքի կառուցման: Միւս օրը Խատիսեանը գնաց եւ կրկնակին ստացաւ – 50 հազար»²⁰:

«Կուլտուրական միությունը» գործում է ավելի նպատակաուղղված: Կանոնադրության համաձայն՝ միությունը բաժանված էր հանձնախմբերի, ա) հողային (գործել է 1906 թ. հունիսի 1-ից, նախագահ՝ Կ. Խատիսյան), բ) բժշկական (գործել է 1906 թ. հոկտեմբերի 8-ից, նախագահ՝ բժ. Հ. Մամիկոնյանց), գ) կրթական (գործել է 1906 թ. հոկտեմբերի 15-ից, նախագահ՝ Գ. Կոստանյանց), դ) թատերական (գործել է 1906 թ. հոկտեմբերի 1-ից, նախագահ՝ Ե. Բեկնազար-Յուզբաշյան), ե) հրատարակչական (գործել է 1906 թ. հոկտեմբերի 22-ից, նախագահ՝ Գ. Ենգիբարյան), զ) գեղարվեստական (գոր-

¹⁹ «Ձանգ», 1908, հոկտեմբերի 12:

²⁰ Մարտիրոս Շաթիրեանի յուշերը, 59:

Ստեփանյան Գ.

ծել է 1906 թ. նոյեմբերից, նախագահ՝ Փ. Աղայանը)²¹: Յուրաքանչյուր հանձնախումբ ուներ իր ղեկավար մարմինը՝ բյուրոն, բաղկացած 7 անդամից²²:

«Կուլտուրական միությունն» ուներ իր գլխավոր խորհուրդը, որի նախագահն էր Կ. Խատիսյանը: Խորհրդին կից գործում էր նաև 11 հոգանոց գլխավոր տնտեսական հանձնաժողովը (նախագահ՝ Շամախու Հայոց թեմի Բաքվի եկեղեցիների գործակալ Զավեն վրդ. Մահտեսի-Բաբայան)²³: Հիմնադրման առաջին տարում՝ 1906–1907 թթ., «Կուլտուրական միությունն» ուներ 311²⁴, 1908 թ.՝ 315 անդամ²⁵: Միության նյութական միջոցները հիմնականում գոյանում էին անդամավճարներից, դրամական նվիրատվություններից, մասնավոր անձանց շարժական և անշարժ գույքերի նվիրատվություններից:

1908 թ. հոկտեմբերի 12-ից հրատարակվում է Միության պաշտոնաթերթ «Զանգ» գրական, հասարակական, տնտեսական և գեղարվեստական շաբաթաթերթը (խմբագիր-հրատարակիչ՝ Կ. Խատիսյան)²⁶: Շաբաթաթերթի հիմնադրման շարժառիթների մասին խմբագիրն առաջնորդողում գրում էր. ««Զանգի» դերը, իբրև Բազմի Հայոց Կուլտուրական Միության օրգանի, ինքն ըստ ինքեան պարզ է: Մի կողմից նա պետք է արտայայտե հայ ազգի կուլտուրական կեանքի բոլոր քիչ թե՛ շատ աչքի ընկնող երեւոյթները, իսկ միւս կողմից՝ նա պետք է առանձին ուշադրութիւն դարձնի այն բոլոր հարցերի մշակման, որոնք կապւած են այդ նոյն կուլտուրական կեանքի հետ»²⁷:

Հիմնադրումից ի վեր, «Կուլտուրական Միությունն» իր հայանպաստ գործունեությունը ծավալեց ոչ միայն Բաքվի նահանգի սահմաններում, այլև դրանից դուրս: Այն իր մասնաճյուղերն ուներ Հայաստանի գրեթե բոլոր շրջաններում²⁸: Միությունը Հայաստանի տարբեր շրջաններում բացում էր

²¹ Տե՛ս Տեղեկագիր եւ հաշիւ Բազուայ Հայոց կուլտուրական միութեան 1906–1907 տարեշրջանի գործունեութեան 1907, 67, 77, 78, 91, 104, 108:

²² Տե՛ս Կանոնադրութիւն Բազուայ հայոց կուլտուրական միութեան 1906, 7:

²³ Տե՛ս Տեղեկագիր եւ հաշիւ Բազուայ Հայոց կուլտուրական միութեան 1906–1907 տարեշրջանի գործունեութեան 1907, 23:

²⁴ Տե՛ս Տեղեկագիր եւ հաշիւ Բազուայ Հայոց կուլտուրական միութեան 1906–1907 տարեշրջանի գործունեութեան 1907, 3–17:

²⁵ Տե՛ս Տեղեկագիր եւ հաշիւ Բազուայ Հայոց կուլտուրական միութեան 1907 թ. 7 ամսեայ եւ 1908 թ. գործունեութեան 1908, 20–28:

²⁶ Տե՛ս Ежегодник Баку и его районъ 1909. отд. III, 115.

²⁷ «Զանգ», 1908, հոկտեմբերի 12, № 1–2, 2:

²⁸ Տե՛ս «Վտակ», 1908, ապրիլի 23, «Կռան», 1912, մարտի 18:

«Բաքվի հայոց կուլտուրական միության» պատմությունից

դպրոցներ, դրանց կից՝ արհեստանոցներ, աշակերտներին տրամադրում նպաստներ և այլն: Պարբերաբար կազմակերպում էր համերգներ, ներկայացումներ, ստեղծում երգչախմբեր, թատերախմբեր, նպաստում Բաքվում և նրա սահմաններից դուրս հայկական կրթամշակութային գործունեությանը: Միությունը թոշակներ էր հատկացնում հայ կարիքավոր գրողներին, տպագրում նրանց գրքերը, զբաղվում նրանց զավակներին կրթաթոշակներ տրամադրելու խնդրով, կազմակերպում էր դրամատիկ ու երաժշտական ներկայացումներ, նշում անվանի գործիչների հոբելյաններ և այլն: Միության հանձնախմբերի գործունեությունից վկայաբերենք հետևյալ ձեռնարկները: Այսպես՝ Գեղարվեստական հանձնախմբի նախաձեռնությամբ Մայիլյանների մեծ թատրոնում 1912 թ. Այսրկովկասում առաջին անգամ բեմադրվում է Տ. Չուխաջյանի «Լեբլեբիջի Հոր-հոր աղա» (1875) օպերան: Շարունակելով հայոց քարտեզագրության դարավոր ավանդույթները՝ հրատարակչական հանձնախումբը 1912 թ. հայերեն և ռուսերեն լեզուներով հրատարակում է Այսրկովկասի ազգագրական բազմագույն, մեծադիր երկու քարտեզ²⁹: Նույն հանձնախմբի նախաձեռնությամբ 1913 թ. լույս են տեսնում հետևյալ գրքերը. Դիան Հայոց պատմութեան: Կազմեց Գիտ Աղանեանց, Գիրք Ե, Թիֆլիս, 1902, Ը, Մաս II, Թիֆլիս, 1908, ԺԱ, Թիֆլիս, 1913, Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը, Տ. Տեր-Գրիգորյանի «Ձեռնարկ Հայոց պատմութեան» և այլն³⁰: Կրթական հանձնախմբի ջանքերով 1907 թ. հունվարին Բաքվում հիմնվել է «Կանանց արհեստագիտական դպրոցը»³¹: Գեղարվեստական հանձնախումբը կազմակերպեց պրոֆ. Ն. Մառի՝ 1907 թ. դեկտեմբերի 21–23-ը տևած դասախոսությունները Անի մայրաքաղաքի պատմության, այդտեղ կատարված պեղումների և հին հայ գրականության թեմաներով³²: Նույն հանձնախմբի հրավերով 1908 թ. մարտի վերջերին Բաքու է գալիս Կոմիտաս վարդապետը, որն իր 70 հոգանոց երգչախմբով, շնորհալի մեներգիչ Վահան Տեր-Առաքելյանի հետ միասին «Բաքվի հայոց մարդասիրական ընկերության» դահլիճում ապրիլի 1-ին համերգ է տալիս³³: 1908 թ. ապրիլի 16-ին «Հայ գրականության 60-ական թվականների շրջանը» թեմայով

²⁹ Ստեփանյան 1957, 49:

³⁰ Տե՛ս «Գործ», 1914, մարտի 16:

³¹ Տե՛ս Տեղեկագիր եւ հաշիւ Բագուայ Հայոց կուլտուրական միութեան 1907 թ. 7 ամսեայ եւ 1908 թ. գործունէութեան, 1908, 110:

³² Տե՛ս «Մշակ», 1916, դեկտեմբերի 27, տե՛ս նաև Մովսիսյան 1946, 10:

³³ Տե՛ս «Մշակ», 1908, ապրիլի 13, տե՛ս նաև Բաբաջանյան 1985, № 3, 44–46:

Ստեփանյան Գ.

Բաքվում դասախոսություններ է կարդացել ռուս գրաքննադատ Յու. Վեսելովսկին³⁴։ Թատերական հանձնախմբի կողմից կազմված «Արեւյան-Արմենյան» թատերախումբը 1908 թ. սեպտեմբերից ներկայացումներ տալու նպատակով մեկնում է Կ. Պոլիս³⁵։ Թատերախումբը 1911 թ. հերթական թատերաշրջանն անցկացրեց Բաքվում, Հյուսիսային Կովկասում և Մոսկվայում³⁶։ Նույն հանձնախմբի նախաձեռնությամբ Բաքվի Նիկիտին եղբայրների կրկես-թատրոնում 1915 թ. մայիսի 3-ին Միության դերասանական խմբի կողմից նշանավոր դերասանուհի Սիրանուշի (Մերոպե Գանթարճյան) բեմադրությամբ ներկայացվել է դրամատուրգ Վարդան Շահպարտյանի (Շահ-Պարոն)՝ թուրքական բռնատիրության քաղաքականությունը մերկացնող թեմայով գրված «Արմենն ու Ֆաթման կամ Զեյթունի պաշարումը» պիեսը³⁷։ 1908 թ., երբ լրանում էր Խաչատուր Աբովյանի մահվան 60-ամյակը, և մի խումբ հայ գրողներ ու մտավորականներ առաջարկում են Երևանում տեղադրել նրա հուշարձանը, մեծ գրողի հուշարձանի պատրաստման գործը հանձն է առնում «Կուլտուրական Միություն»-ը (շինարարությունը սկիզբ է առել 1913 թ. և ավարտվել 1933 թ. հուլիսին)։

Նպատակ ունենալով բարելավել հայ գյուղացու տնտեսական վիճակը՝ հողային հանձնախումբը մինչև 1908 թ. սեպտեմբեր Երևանի, Էջմիածնի, Սուրմալուի, Շարուր-Դարալագյազի, Նոր-Բայազետի, Ալեքսանդրապոլի, Ղազախի, Գանձակի, Շուշիի, Բաքվի նահանգի Գյոքչայի և Շամախիի գավառների հայկական գյուղերում կազմակերպում է շուրջ 40 վարկային ընկերություն³⁸, միաժամանակ այլուր և հացահատիկ հատկացնում կարիքավոր գյուղերին³⁹։

Ցավոք, ստեղծարար ուժերի ծաղկման շրջանում Բաքվում 1913 թ. հոկտեմբերի 23-ին, 49 տարեկան հասակում Կ. Խատիսյանը մահանում է ծանր հիվանդությունից (թաղվել է Թիֆլիսի Վանքի Մայր եկեղեցու բակում, հանգուցյալ հոր կողքին։ Ի նշան երախտագիտության, Կ. Խատիսյանի դագաղի

³⁴ Տե՛ս «Արարատ», 1908, ապրիլ, Դ, էջ 437։

³⁵ Տե՛ս **Արմենյան** 1954, 116։

³⁶ Տե՛ս **Արմենյան** 1954, 163։

³⁷ Տե՛ս «Գրական թերթ», 2015, ապրիլի 23։

³⁸ Տե՛ս Տեղեկագիր եւ հաշիւ Բագուայ Հայոց կուլտուրական միութեան 1907 թ. 7 ամսեայ եւ 1908 թ. գործունէութեան, 1908, 35–63։

³⁹ Տե՛ս Համառօտ հաշիւ Բագւի նպաստամատոյց խառն յանձնաժողովի, Բագու, 1908, 27։

«Բաքվի հայոց կուլտուրական միության» պատմությունից

վրա դրվել էր արժաթե ութ պսակ⁴⁰: Կ. Խատիսյանի կարճատև կյանքը նվիրում էր հայությանը, նրա մշտական հոգսն ու մտասևեռումն էր ժողովրդի բարօրությունն ու լուսավոր ապագան: Բենիկ վրդ. Տեր-Դանիելյանի՝ Կ. Խատիսյանի թաղման առիթով ասված դամբանական խոսքում արժեվորվում է հանգուցյալի դերը հայ հասարակական կյանքում. «Խատիսեանը մի դէմք էր. համակ ազգաշահ վսեմ տենչանք, համակ ջինջ ու վսեմ գաղափար, համակ կամք, համակ եռանդ, համակ կազմակերպիչ զօրութիւն, համակ հաւատ դէպի վսեմն ու իդէալական, համակ հայութիւն, համակ կրօնք: Այս ազնիւ տարերքից նա իր կրօնքն էր կառուցել, որի ֆանատիկոս երկրպագուն էր, անձնուէր սպասաւոր: Ամենայն մեծութիւն կրօնք ունի և ֆանատիկոս է: ... «Ես հա՛յ եմ,- ասում էր նա ինձ,- հայ հողի վրա հաստատապէս կանգնած. աշխարհիս ո՛չ մի հոսանք, ոչ մի ոյժ ինձ իմ դիրքիցս խախտել, հանել չէ կարող»⁴¹:

Դժվար է գերազնահատել Կ. Խատիսյանի կատարած աշխատանքը, մեծ սերն ու նվիրումը՝ մատուցված հայության ընդհանուր զարգացման գործին: Տարիների հեռավորությունից նայելով Կ. Խատիսյանի վաստակին՝ մեզ առաջին հերթին զարմացնում և հիացնում է նրա թողած հոգևոր մեծ հարստությունը իր ժողովրդին: Ազգային գործիչ, ՀՅԴ անդամ Լիպարիտ Նազարյանն իրավամբ բարձր գնահատելով Կ. Խատիսյանի ազգանպաստ գործունեությունը, գրում էր. «Եթէ հիմնադիրի վաղաժամ մահը չլիներ, այս Միութիւնը պիտի դառնար կովկասահայութեան ամենէն արգասաւոր կազմակերպութիւններից մէկը, որի ծայնը ոչ թէ պարզ քարոզչութեամբ, այլ կենդանի գործերով պիտի լսուէր, տարակոյս չունենք՝ նաեւ դուրսը, արտասահմանեան հայ գաղութներում»⁴²:

Կ. Խատիսյանի մահից հետո «Կուլտուրական միության» նախագահի պաշտոնը ստանձնեց նրա գործընկեր, նավթարդյունաբերող և հասարակական գործիչ Նիկողայոս Ալիբեգյանը, ով մինչ այդ վարում էր Միության փոխնախագահի պաշտոնը⁴³:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին «Կուլտուրական միությունը» կրկնապատկեց իր արդյունավետ ջանքերը: Փորձելով ուժերի ներածին չափով նեցուկ լինել պատերազմ մեկնած ընտանիքներին՝ միության գլխավոր

⁴⁰ Տե՛ս «Հորիզոն», 1913, հոկտեմբերի 26, «Մշակ», 1913, հոկտեմբերի 30:

⁴¹ «Մշակ», 1913, հոկտեմբերի 31:

⁴² «Յուսաբեր», 1945, ԼԱ տարի, ապրիլի 7:

⁴³ Տե՛ս «Բազուի ծայն», 1913, նոյեմբերի 12:

Ստեփանյան Գ.

նպաստամատույց կոմիտեն այդ նպատակով հրավիրում է բաքվաբնակ արցախցիների, զանգեզուրցիների ընդհանուր ժողով՝ խորհրդակցելու գավառներում նվիրատվություններ կազմակերպելու ու նպաստներ բաշխելու համար⁴⁴։ Պատերազմ մեկնողների ընտանիքներին տեղերում օգնություն կազմակերպելու նպատակով Նիկ. Ալիբեկյանի նախագահությամբ ստեղծվում է նաև «Պատերազմ կոչվածների ընտանիքներին օգնություն հասցնող հանձնաժողովը» (անդամներ՝ Նիկ. Ղարաբյոքյան, Անդ. Ծատուրյան, Ա. Տեր-Ստեփանյան և Գր. Տեր-Ստեփանյան, բժիշկներ Թադ. Ջաքարյան և Միք. Մանդինյան)⁴⁵։ «Կուլտուրական միությունը» կազմակերպեց նաև հանգանակություններ՝ պատերազմ մեկնածների ընտանիքների օգտին միջոցներ հատկացնելու համար⁴⁶։ Հաշվի առնելով, որ օրեցօր մեծ թիվ են կազմում Բաքու բերվող վիրավորները՝ «Կուլտուրական միությունն» իր նորակառույց շենքը տրամադրեց «Կարմիր խաչի» հիվանդանոցին⁴⁷։

Եզրակացություն

Բաքվի նահանգի հայության կրթամշակութային և հասարակական կյանքի առաջընթացում զգալի դերակատարություն է ունեցել «Կուլտուրական միությունը», որն իր ծավալած կրթամշակութային և բարեգործական գործունեությամբ եկավ լրացնելու «Բաքվի հայոց մարդասիրական ընկերությանը»։ Միությունը դրական մեծ մղումներ տվեց ինչպես Բաքվի նահանգի, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս ապրող հայության սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքի ընթացքին։ «Կուլտուրական միության» գործունեությունը դադարեցվում է 1918 թ. սեպտեմբերին՝ Բաքուն թուրքական բանակի կողմից գրավվելու պատճառով։

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Արարատ», 1908, ապրիլ, № Դ։

Արմենյան Ա. 1954, 60 տարի հայ բեմի վրա, Երևան, «Հայպետհրատ», 332 էջ։

«Արեւ», Բազու, 1914, օգոստոսի 9։

Բաբաջանյան Հ. Վահան Տեր-Առաքելյան, «Գիտություն և տեխնիկա», Երևան, 1985, № 3, էջ 44-46։

⁴⁴ Տե՛ս «Արեւ», 1914, օգոստոսի 9։

⁴⁵ Տե՛ս «Արեւ», 1914, օգոստոսի 13։

⁴⁶ Տե՛ս «Արեւ», 1914, օգոստոսի 9։

⁴⁷ Տե՛ս «Արեւ», 1914, օգոստոսի 26։

«Բաքվի հայոց կուլտուրական միության» պատմությունից

«Բագուի ձայն», Բագու, 1913, նոյեմբերի 12:

«Գործ», Բագու, 1914, փետրվարի 25:

«Գործ», Բագու, 1914, մարտի 16:

«Գրական թերթ», Երևան, 2015, ապրիլի 23:

«Զանգ», Բագու, 1908, հոկտեմբերի 12, էջ 2:

Լ.Ն., Ալեքսանդր Խատիսեան, «Յուսաբեր», Կահիրե, 1945, ԼԱ տարի, ապրիլի 7:

Խուդինյան Գ. 2006, ՀՅ Դաշնակցության պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականը), Երևան, «Նամէ» տպագրատուն, 439 էջ:

Մոցիկեան Ս. 1922, Արարատ-Կովկաս, մասն երկրորդ, Կովկաս, հտ. Բ, Փարիզ, տպագր. Բազմալեզուեան (Կ. Յ. Ներսէս), 304 էջ:

Կանոնադրութիւն Բագուայ հայոց կուլտուրական միութեան, Բագու, «Бакинск. изд-во», 1906, 11 էջ:

«Կռան», Երեւան, 1912, մարտի 18:

«Կռան», Երեւան, 1912, մարտի 11:

Համառօտ հաշիւ Բագւի նպաստամատոյց խառն յանձնաժողովի, Բագու, տպ. Ա. Մ. Թառայեանցի եւ Լ. Դ. Միրզայեանցի, 1908, 27 էջ:

Հաշիւ 1913 թ. գործունեութեան Բագուի Հայոց Մարդասիրական ընկերութեան Յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաորչի, Բագու, տպ. «Տրուդ», 1914, 18 էջ:

«Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, մարտի 2:

«Հորիզոն», Թիֆլիս, 1913, հոկտեմբերի 25:

«Հորիզոն», Թիֆլիս, 1913, հոկտեմբերի 26:

Մարտիրոս Շաթիրյանի յուշերը գրի առաւ **Ն. Հանգոյց [Աղբալյան]**, Հայոց հասարակական շարժումների պատմությունից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, Ա տարի, էջ 50–66:

Միրզոյան Ս. 2002, Հայ նշանավոր գերդաստաններ: Խատիսյաններ, «Պատմություն» (հոդվածների ժողովածու), Երևան, № 1, էջ 103-107:

Մովսիսյան Ա. 1946, Ն.Յա. Մադի կյանքը և ստեղծագործությունը, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 30 էջ:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1908, ապրիլի 13:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1913, հոկտեմբերի 30:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1916, դեկտեմբերի 27:

Շիրվանզադե Ալ. 1961, ԵԺ, հ. 8: Կյանքի բովից, Երևան, Հայպետհրատ, 569 էջ:

Սարուխան Ա. 1931, Ալեքսանդր Մանթաշեանց: Մեծ վաճառականն եւ բարեգործը (յիշողություններ իր մահուան 20 ամեակի առթիւ), Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 223 էջ:

Ստեփանյան Հ. 1957, Հայ քարտեզագրական հրատարակությունները 260 տարում (1695–1955). համառոտ ակնարկ, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 157 էջ:

Ստեփանյան Գ. 2011, Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, Պատմության ինստիտուտ, 651 էջ:

Ստեփանյան Գ.

«Վտակ», Թիֆլիս, 1908, ապրիլի 23:

Տեղեկագիր եւ հաշիւ Բագուի Հայոց Մարդասիրական ընկերութեան 1906 թականի, Բագու, տիպ. **А.К. Касабова**, 1907, 30 էջ:

Տեղեկագիր եւ հաշիւ Բագուայ Հայոց կուտուրական միութեան 1906-1907 տարեշրջանի գործունեութեան, № 1, Բագու, տպ. Ա. Մ. Թառաւեանցի և Լ.Դ. Միրզայանցի, 1907, 103 էջ:

Տեղեկագիր եւ հաշիւ Բագուայ Հայոց կուտուրական միութեան 1907 թ. 7 ամսեայ եւ 1908 թ. գործունեութեան, № 2, Բագու, էլեքտրաշարժ տպարան «Բագու» լրագրի, 1908, 99 էջ:

Տոմար ընտանեկան 1874–1875 թթ., հ. Ա: Աշխատասիրեաց Տ. Սրբուհի **Ա. Երիցեանց**, Թիֆլիս, 1874, ի տպարանի գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու, 1874, 226 էջ:

Ежегодник Баку и его районъ 1909. Адресная и справочная книга. Издание **М. Шапшовича**, С.-Петербург, 1909, 325 с.

ИЗ ИСТОРИИ

«БАКИНСКОГО АРМЯНСКОГО КУЛЬТУРНОГО СОЮЗА»

СТЕПАНЯН Г.

Резюме

Ключевые слова: торговля и промышленность, Константин Хатисян, Никогайос Алибекян, «Культурный Союз», комиссия, благотворительность, пожертвование.

В числе населенных армянами городов восточного Закавказья Баку занимает особое место. Благодаря своим созидательным качествам и уровню культуры, начиная со второй половины XIX века армяне занимали лидирующие позиции в социально-экономической, общественно-политической и культурной жизни Баку. Армяне были вовлечены почти во все сферы общественно-политической жизни, занимая ответственные посты в системе городского правления. Как в культурной, так и социальной жизни армян Бакинской губернии значительную роль сыграл «Бакинский армянский культурный союз», основанный промышленником, общественно-политическим и культурным деятелем Константином Хатисяном в 1906 году. Культурно-образовательная и благотворительная

деятельность союза, равно как и «*Бакинского армянского человеколюбивого общества*», способствовала положительным сдвигам в социально-экономической и культурной жизни армян как в Бакинской губернии, так и за ее пределами.

FROM THE HISTORY OF THE «ARMENIAN CULTURAL UNION IN BAKU»

STEPANYAN G.

Summary

Key words: commerce, Konstantin Khatisyan, Nikoghayos Alibegyan, «Cultural Union», commission, charity, donation.

Baku played a significant role in the history of the Armenian-populated parts of Eastern Caucasus. Owing to the high level of their creativity and cultural achievements, Armenians played a leading role in the socio-economic, educational-cultural and socio-political life of Baku, particularly, beginning from the second half of the 19th century. They were involved in almost all social and political spheres of life, held crucial posts in the city and took an active part in its administration. In 1906, on the initiative of the famous manufacturer, socio-political and cultural figure Konstantin Khatisyan “The Armenian Cultural Union” was founded in Baku, and it contributed greatly to the progress of the Armenians’ social and cultural life. The cultural, educational and philanthropic role of the Union was as significant as the activities of “The Armenian Philanthropic Society in Baku”. Both these organizations brought about positive socio-economic and cultural changes in the life of the Armenian population living not only in Baku, but also beyond its borders.